

SAVO PUJIC

JEZIK UDŽBENIČKIH TEKSTOVA U SVJETLU NAŠE KNJIŽEVNOJEZIČKE POLITIKE

— sa osvrtom na Nastavni plan i program za osnovnu školu —

Književnojezičkoj problematici u Bosni i Hercegovini je u posljednjoj deceniji poklanja izuzetna pažnja. Ovo je bilo uslovljeno društvenom potrebom očuvanja integriteta prirodne jezičke zajednice, koju su krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ugrožavala poznata trvenja ratobornih predstavnika varijanata našeg književnog jezika. To je i nametnulo neodložnu potrebu definisanja književnojezičke politike, kojom je i društveno-politički sankcionisana pozitivna tradicija međuetničke komunikacije u Bosni i Hercegovini. Primjeni utvrđenih principa književnojezičke politike najviše je poklanjano pažnje u vaspitno-obrazovnoj sferi našeg društva.

Stoga je i sasvim razumljivo što je i najnoviji nastavni plan i program za osnovnu školu prvi put utvrdio i aspekt jezičke politike i upotrebe u nastavi ne samo maternjeg jezika nego i svih ostalih nastavnih predmeta. Zbog neophodne konciznosti ovog dokumenta, na žalost, preporuka o jezičkoj upotrebi u nastavi nije najsrećnije formulisana. Naime, iza načelnog zahtjeva da se nastava u osnovnoj školi »izvodi na srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku, u skladu sa utvrđenim principima književnojezičke politike u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini« dolazi izvjesna njegova eksplikacija: »Ovo se posebno odnosi na dosljednu primjenu ijekavskog izgovora, ravnopravnost oba pisma i primjenu terminoloških višestrukosti, sinonimskih i srodnih izraza koji čine leksičko blago hrvatskosrpskog-srpskohrvatskog književnog jezika. U skladu sa ovim principima poštuje se jezički izraz učenika...«

Citirana interpretacija donekle odražava široko poimanje naše književnojezičke politike, njene realizacije u praksi, koja ponekad nije imuna ni od vulgarizacije. Naime, prevelika paušalnost ovakvih

i sličnih deklaracija otvara vrata različitim njihovim interpretacijama. Tu je sasvim ispravno konstatovan zahtjev o ravnopravnoj upotrebi pisama i terminoloških višestrukosti, na jednoj, i o isključivoj primjeni ijekavskog izgovora u nastavi, na drugoj strani. Međutim, nisu jasno razgraničene te sfere naporednosti i isključivosti u kolektivnom književnojezičkom izrazu. Naime, naspram naglašene učeničke slobode izbora izražajnih sredstava našeg književnog jezika, ne spominje se preporuka, pa i obaveza nastavnika da svoj književnojezički izraz prilagode književnojezičkom izrazu sredine u kojoj djeluju, a to je u prvom redu ijekavski izgovor, ali i druge autentične jezičke i pravopisne osobine ovog područja.

Dakle, tri su osnovne linije u književnojezičkoj politici: 1. slobodan individualni izraz, koji se u nastavi odnosi na učenike, 2. u službenoj upotrebi individualni izbor ograničen na jezičke osobine karakteristične za kolektivni bosanskohercegovački književnojezički izraz, što se odnosi na nastavnike u nastavnom procesu, i 3. obavezna naporednost pisama i terminologija. Navedenom proklamacijom u Nastavnom programu to nije jasno razgraničeno jer se u istu kategoriju svrstavaju terminološke višestrukosti i sinonimski i srodni izrazi. Ako pretpostavimo da se »sinonimski i srodni izrazi« odnose na opšteupotrebnu leksiku, a nema razloga da drukčije bude s obzirom na to da se pod »terminološkim višestrukostima« podrazumijevaju terminološki sinonimi, onda je ovdje neopravdano izjednačena sinonimija u opštoj i specijalnoj (terminološkoj) leksici. Terminologije su dio leksike koji se znatno razlikuje od opšteupotrebne leksike. Terminološka leksika je svojstvena jeziku pojedinih nauka i profesija i poznata je samo određenom krugu jezičkih predstavnika, dok je opšta leksika, manje-više, svojina svih članova jezičke zajednice. U formiranju terminologija veoma je naglašen vještački karakter, dok je opšteupotrebna leksika uglavnom plod prirodnog jezičkog razvoja. Stoga su prilikom formulisanja principa bosanskohercegovačke politike ta dva dijela naše leksike posebno tretirana: terminologije se, isto kao i pisma, uče u obrazovnom procesu, one su neophodne za obrazovanje i uspješniji studijski rad učenika. Zato su vaspitno-obrazovne ustanove i obavezne da osposobe svoje učenike da ovladaju i terminološkim višestrukostima, i obama pismima.

Takođe, u nastavi maternjeg jezika dužni smo osposobiti učenike da ovladaju našim književnim jezikom bez obzira na jednostrukosti ili višestrukosti njegovih izražajnih sredstava. Međutim, u nastavnom procesu osnovni pedagoški zahtjev je da se obezbijedi što bolja komunikacija između nastavnika i učenika, između predajnika i prijemnika informacije, kako bi učenici što uspješnije usvojili određena znanja. U tom činu jezik igra jednu od presudnih uloga, jer je njegova razumljivost bitan preduslov uspješnosti nastave. I šta je bilo prirodnije nego preporučiti nastavnicima da svoj jezički izraz prilagode književnojezičkom izrazu sredine u kojoj rade, pa i ako se zanemare ostali razlozi koji su motivisali takvo rješenje u veoma delikatnoj situaciji jezičke upotrebe u višenacionalnoj jezičkoj zajednici.

Dakle, određenom selekcijom izražajnih sredstava kojom se tradicionalno služe bosanskohercegovački narodi u međusobnoj komunikaciji treba poučavati učenike da što uspješnije ovladaju novim znanjima uopšte, a da u isto vrijeme prošire i svoje poznavanje maternjeg jezika, naročito onih njegovih sfera koje su knjiškog porijekla i kojima se ovladava prvenstveno u školi.

Bosanskohercegovački književnojezički izraz, čija se upotreba preporučuje u kolektivnoj komunikaciji, poglavito u vaspitno-obrazovnom procesu, na žalost, još ni do danas nije sistematski opisan, a i ono što je posljednjih godina na tom učinjeno još nije društveno verifikovano. Jedina sigurna determinanta tog izraza je ijekavski izgovor, i zato je to u svim dokumentima o književnojezičkoj politici uvijek naglašavano, pa je u praksi dolazilo i do takvog pojednostavljivanja ove problematike kada su taj izraz i ijekavština naprosto identifikovani. Ostale osobitosti tog izraza nisu detaljno opisane niti verifikovane, pa niko nije ni bio obavezan da ih dosljedno upotrebljava u svojoj nastavnoj djelatnosti.

U stvaranju i izdavanju udžbeničke literature nastojalo se da se principi naše književnojezičke politike što dosljednije realizuju.

Prije usvajanja zaključaka o obaveznom ovladavanju terminološkim višestrukostima u nastavnoj praksi, rijetki su bili bosanskohercegovački udžbenici u kojima su dosljedno navođeni terminski sinonimi. Međutim, početkom sedamdesetih godina u svim udžbenicima zadovoljen je taj zahtjev na jedan od više načina: dodavanjem terminološkog rječnika udžbeniku, navođenjem sinonimnih termina kada se prvi put obrađuje pojam na koji se oni odnose ili naizmjeničnom njihovom upotrebom tokom cijelog izlaganja. U izradi novih udžbenika otišlo se korak dalje u ugrađivanju terminoloških višestrukosti, ali to nije rađeno na istovetan način u svim tekstovima. U nekim od njih to je urađeno nedosljedno, a u drugim se išlo čak dotle da se sinonimni termini smjenjuju u svakom novom pasusu ili rečenici, a nije rijetkost da se oni upotrebljavaju naporedno i u istim rečenicama. I ne samo terminološki sinonimi nego se takođe naporedno upotrebljavaju i fonetske i tvorbene varijante tih sinonima, za koje se u tek izdatom Rječniku terminoloških višestrukosti konstatuje da ih nije potrebno naporedno obrađivati, jer su prepoznatljive (npr., *imperfekt* — *imperfekat*, *kisik* — *kiseonik* itd.).

U realizaciji zahtjeva o terminološkim višestrukostima pisci udžbenika našeg jezika sukobili su se sa ozbiljnom nedoumicom: u Novosadskom pravopisu ujednačeni su pravopisni i neki gramatički termini, ali su poslije izvjesnog vremena u nekim sredinama opet počeli da se upotrebljavaju u stari, već odbačeni, termini. Kod nas se obično pribjegava kompromisnom rješenju: na jednoj strani se navode neujednačeni sinonimni termini, na primjer, *kondicional* — *potencijal*, *akcenat* — *naglasak*, *priloške odredbe* — *priloške oznake* itd., dok se na drugoj strani čvrsto ostaje na kod nas već ukorijenjenim jedinstvenim rješenjima: *tačka*, *zareza*, *uzvičnik*, *prisvojni* i sl.

Jezik naših udžbenika i njegova usaglašenost sa književnojezičkim izrazom sredine kojoj je namijenjen bili su predmet nekih naših istraživanja (S. Pujić, Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi, Radovi Instituta za jezik u Sarajevu, knj. I, 1974; S. Karačević, V. Laznibat, S. Pujić, Lektorski rad u izdanjima Zavoda za udžbenike, izvještaj o istraživanju u Odjeljenju za istraživanje Zavoda za udžbenike, Sarajevo, 1979). Po svojoj prirodi, udžbenik je svojevrsno autorsko djelo. U njemu je individualnost jezičkog izraza znatno ograničena ne samo zahtjevima koji proizlaze iz potrebe prilagođavanja korisniku nego i nepostojanjem autora individue kao u većini drugih pisanih djela. Naime, uz autora, koji je često autorski tim, veoma značajnu ulogu igraju mnogi na knjizi naznačeni ili nenaznačeni saradnici — konsultanti, recenzenti, redaktori, lektori, i sl. Rezultat svega toga je književnojezički izraz koji se u najvećem broju svojih varijeteta i sinonimskih izraza podudara sa uobičajenom pisanom praksom na našem području.

Tako u starijim udžbenicima, nastalim prije utvrđivanja principa naše književnojezičke politike, dosljednost upotrebe onih ijekavskih varijantnih formi koje su uobičajene u bosanskohercegovačkom književnojezičkom izrazu znatno je veća negoli u drugim vrstama pisane riječi (beletristika, novinarstvo, naučna literatura i sl.). Na primjer, u udžbenicima se uvijek sreću likovi *preći*, *prenos*, *riječni*, *sljedeći*, *uticaj*, *nisam*, a ne *prijeći*, *prijenos*, *rječni*, *sljedeći*, *utjecaj*, *nijesam* i sl. Dakle, savršena spontana usaglašenost sa bosanskohercegovačkim književnojezičkim tipom ijekavštine. Površnim uvidom u novije udžbenike u nekim od njih primjećuje se izmijenjeno stanje: naporedo se upotrebljavaju varijantne forme *uticaj* i *utjecaj*, *prelaz* i *prijelaz* i sl. I kad se ne bi radilo o nepotrebnoj naporednoj upotrebi fonetskih varijanata u istom tekstu, ovo nije ni u duhu naše književnojezičke politike. Ovdje se radi o opšteupotrebnoj leksici, na koju se odnosi preporuka o prilagođavanju književnojezičkom izrazu sredine kojoj je tekst namijenjen, a ne o terminološkoj leksici. Dakle, i opšta leksika se podvodi pod zahtjev o paralelnom navođenju terminoloških višestrukosti, suprotan preporuci o prilagođavanju opšteupotrebne leksike književnojezičkom izrazu sredine. To je zabuna od koje, kako smo vidjeli, nije pošteđen ni najnoviji nastavni plan i program za osnovnu školu.

Jezička situacija u udžbenicima maternjeg jezika se donekle razlikuje od udžbenika ostalih nastavnih predmeta. U njima se obrađuju i osobenosti našeg jezika i pravopisa koje nisu karakteristične za bosanskohercegovačko područje, kao ekavština, ijekavske forme *nijesam*, *utjecaj*, *utjekom*, odvojeno pisanje futura, lekseme *tisuća*, *šargarepa*, *rujan* i sl. Takve osobine se ne ogledaju u autorskom kazivanju, nego autori o njima govore; nisu namijenjene usvajanju, nego prepoznavanju. Dakle, autori nastoje da o svim odlikama našeg književnog jezika govore izrazom sredine kojoj su namijenjeni njihovi tekstovi.

I na kraju, osvrnuo bih se na imenovanje našeg jezika u našoj sredini. Svim zaključcima o našoj književnojezičkoj politici zahti-

jevano je da naziv jezika bude dvočlan: *hrvatsko-srpski*, odnosno *srpsko-hrvatski*, a ne jednočlan: *hrvatski*, odnosno *srpski*, što je često bilo uobičajeno u našoj nastavi. Međutim, ovaj zahtjev se često realizuje na nešto drukčiji način: što je iz želje da se naglasi ravnopravnost najmnogoljudnijih nacija koje govore tim jezikom, a što iz neshvatanja šta se misli pod »dvočlanošću jezika«, kod nas se uobičajila reduplikovana upotreba dvočlanog naziva: *srpskohrvatski, hrvatskosrpski, jezik*. U tom nema ničeg lošeg, ali je veoma neekonomično, a u našem Nastavnom planu i programu za osnovnu školu djeluje i suviše veoma često navođenje ovako glomaznog naziva, koji bi se sasvim lijepo mogao na mnogo mjesta zamijeniti neutralnijim sintagmama *maternji jezik* ili *naš jezik*. Ovo bi bilo poželjno tim više što ni u tako dugačkom, usloženom i udvojenom nazivu nema ni pomena drugih naroda koji govore istim jezikom. Ako već po tradiciji nisu sve nacije koje govore našim jezikom učestvovala i u imenovanju tog jezika, zašto onda treba prenaglašavati pripadnost tog jezika drugim nacijama? Ravnopravnost tih nacija ogleda se upravo u dvočlanom nazivu jezika, a redosljed njegovih članova nije bitan i on se može mijenjati u toku izlaganja. Ako je, dakle, u nekim slučajevima uobičajena redublikacija dvočlanog naziva našeg jezika neizbježna i poželjna — *srpskohrvatski-hrvatskosrpski jezik* — to ne znači da u svakodnevnoj praksi ona mora biti i obavezna.